

RACIONALITÁS ÉS TÁRSADALOM

Előszó

TÖRÖK CSABA *

A Délkelet Európa Kutatóközpont és Alapítvány kutatói diplomáját nyerte el a jelen szám három kiemelt tanulmányának a szerzője: három fiatal és tehetséges ember, akik, bár más és más területen, módszerrel és hangsúllyal, de az ember és a világ, a világban élő ember, az emberben megjelenő világ témáját járták körül, annak a racionalitásnak a jegyében, amely egyszerre eszköz és távlat, ugyanakkor szükségszerűen korlátozottság is. Kutatásaik olyan területekre kalauzolnak el, ahol a „korlát” alapélmény: határterületeken járnak, interdiszciplináris megközelítéseket kell, hogy alkalmazzanak. Ezzel a tudományos elemzés szintjén mutatnak rá arra, ami minden személyes létezés alapélménye, s amit Aquinói Tamás ekként fogalmazott meg: az értelmes lélekkel (anima intellectualis) felruházott ember „quasi horizon et confinium” (S.c.G. lib. 2. cap. 68. n. 6). A középkori bölcselethez hozzáfűz egy sajátos megfontolást: „a forma minél inkább legyőzi az anyagot, annál inkább egy lesz belőle és az anyagból” (uo.). Mai fogalmainkkal, s az alap gondolatot parafrázálva azt is mondhatnánk: a racionalitás használata nem elszakít a valóságtól, hanem egyre közelebb visz hozzá. A tudós absztrakt gondolkodása akkor jár jó úton, ha nem egyre inkább elszakítja az önmagát, az embert a realitástól, hanem akkor, hogyha mind jobban lehetővé teszi számára, hogy visszataláljon ahhoz. Eközben, ezért és ezáltal pedig megtapasztalja – „ut ex modo intelligendi percipi potest”, ahogy a megértés módjából ezt fel lehet fogni –, hogy testi és szellemi, külső és belső, fizikai és intellektuális határai korántsem oly egyértelműen meghúzhatók, mint azt olykor hinni szeretnénk, hogy a konstitutív interakciók sora alkotja meg az emberi valóságot, amelyben élünk. Ezzel el is érkeztünk az első tanulmány témájához.

*

HERCZEGH MÁTÉ (*1989) a SZE BTK Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskolájának hallgatója. Elme – agy – világ című tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy (sok alapvetően beidegződött sztereotípiá megvalósulásával) ne statikusan, a maga szubsztanciális zárttságában szemlélje az emberi elmét (mind), hanem folyamatként, interakcióként állítsa elének, amelyben az internális és externális tényezők egyaránt konstitutívak. Útkeresésében nagyban támaszkodik A. Clark és D. Chalmers 1998-as *The Extended Mind (A kiterjedt elme)* című művére. Dolgozata jól megírt, adatolt, következetes és az olvasó számára világosan követhető utat mutat fel, a megértést nagyban elősegítve az igen illusztratív kísérletleírásokkal, amelyek mind a meggyökeresedett elme-felfogás határait feszegetik, elégtelenségére igyekeznek rávilágítani.

De hát miről is van szó, amikor erről a bevett mind-képletről beszélünk? Szerzőnk Descartes-nál találja meg az adott szemlélet forrásvidékét (ahogyan a témában publikáló szerzők többsége is), abban a módban, ahogy a nagy francia gondolkodó a *res extensa* és a *res cogitans* kettősségében leképezi az emberi elmét, annak kapcsolatát a testtel, a külvilággal, az abban lejátszódó kognitív folyamatokat. A karteziánus örökséget ekként összegzi: „(1) az elme szubsztancia (2) az elme a „fejben” van (3) szubsztanciadualizmus: test és elme különálló szubsztanciák (4) a szolipszista kiindulópont”. Ennek kapcsán – miként az az opponensi véleményekből is kiviláglott – nem egy kérdés merül fel. A (2) eleve másként kezelendő, mint a másik három meglátás, hisz itt inkább intuícióról van szó, amely a közép- és kora-újkorai orvostudomány általánosan elterjedt hipotézisének alapult, miszerint a lélek az agyalapi mirigyen (vagy más, agyi területeken) keresztül áll kapcsolatban a testtel.

* A szerző: Dr. Török Csaba teológus (1979).

Az (1) kapcsán eleve meg kell vizsgálni, mit is értünk „elme” alatt. A latin *mens* szó korántsem azonos jelentésű és konnotációjú, mint az angol *mind*. Adott esetben jelent lelket, s mint ilyen, az én-tudat, a személyesség hordozóját is. Ezen felül funkciója sem kizárólagosan „mentális”, vagy kognitív (ahogyan erre a késő-ókor görög irodalmában a *nousz* kifejezés elemzése is rávilágíthat). Az természetesen igaz, hogy erőteljesen „szubsztancializálódott” a filozófiai eszmélkedésben, ugyanakkor – mint például az univerzálé-vita kapcsán kibontakozó megismerés-elemzés mutatja – már korábban is felmerültek komoly kérdések annak terén, hogy a megismert tárgy és a megismerő alany között milyen viszony áll fenn, elégséges-e a merőben külsődleges *actio-passio*-szemlélet, adott esetben (és mai szavainkkal élve) mennyire konstitutív a tárgy és az alany a kogníció folyamatában. Ezen kérdések vizsgálata segíthet a (3) alaposabb kifejtésében és megértésében, hiszen a test-lélek-dichotómia vitán felül része az európai gondolkodás történetének (és részben jelenének). Hogy a (4) ezek tükrében miként olvasandó, az nem pusztán Descartes- interpretáció és – recepció kérdése, de adott esetben szükségessé teheti az újkori filozófiai vizsgálódás elemzését is. Röviden: a felvetett téma Cartesius-ra terhelése, összpontosítása érthető a kortárs szakirodalom tükrében, ugyanakkor mindenképpen igényel további finomítást, kiegyensúlyozást, nem utolsósorban az angolszász és a kontinentális filozófia párbeszédbe hozása kapcsán, hisz Herczegh Máté forrásai leginkább az elsőt képviselik, s talán épp ezért nem veszik eléggé számításba Leibniz, Kant és mások szerepét a téma bevett megközelítése terén.

A tanulmány második felében a kísérleti eredmények ismertetése rávilágít a kérdéskör, egyáltalán a mind-fogalom sokrétűségére, kiemelve a kogníció mint nem pusztán mentális, de testi folyamat dinamikáit. Az ingergazdag környezetben nevelt egerek agykérgének jobb kifejlődése, tömegnövekedése pedig párhuzamba állítható azzal a kérdéssel, amelyet a kulturális antropológia terén már Clifford Geertz is feszegetett: az ember biológiai evolúciója teremtette meg a kultúra létrejöttének feltételeit, vagy a kultúra létrejötte segítette elő és hatásával vezérelte a mai ember biológiai evolúcióját. Tömören: a kultúra hozza létre (biológiai értelemben is) az embert, vagy viszont? E tyúk-tojás-kérdés valószínűleg soha nem lesz világosan és egyértelműen megválaszolható, ám rámutat arra, hogy Szerzőnk kérdésfeltevése (túl a *mind-body-problem* specifikus szakirodalmán) miért vezet el szinte kikerülhetetlenül olyan kérdésekhez is, amelyek a (kulturális) antropológiának (is) sajátjai. Ennek terén alaposan megfontolandó kérdés, hogy amikor internális valóságként az emberi értelemben lejátszódó folyamatokat tételezzük, akkor a kulturális közeg mennyiben tekinthető externális valóságnak. Hiszen ha így teszünk, kell tételeznünk egy második externális közeget, a fizikai valóságot, hisz a kultúra (önnön konstitúciója okán) nagyon jól tükrözi az *extended mind* kapcsán tett meglátásokat. Hogy Ernst Cassirer szavaival éljünk: „Az ember már nem egy pusztán fizikai univerzumban él, hanem szimbolikus univerzumban. A nyelv, a mítosz, a művészet és a vallás (...) azok a fonalak, amelyek a szimbolikus szövetet adják, az emberi megtapasztalás kusza szövedékét. (...) Az ember nem áll többé közvetlenül a valósággal szemközt; úgymond nem láthatja azt többé szemtől szembe. Úgy tűnik, mintha a fizikai valóság lépésről lépésre visszahúzódna, ahogy az ember szimbolikus tevékenysége előrehalad. Ahelyett, hogy a valós dolgokkal magukkal lenne dolga, az ember egy bizonyos értelemben szüntelenül önmagával van párbeszédben”. Ez azonban már a jelen dolgozat tematikus és tartalmi korlátain túlnövő kutatási irány. Ugyanakkor ezek a megfontolások is mutatják, hogy amiről itt szó van, az nem pusztán a kognitív tudományok absztrakt játéktere, hanem olyan régió, ahol a természettudományok, az antropológiai és a filozófiai elemzés gyümölcsöző módon tud együtt haladni, segítve minket önmagunk, világunk, ön- és világmegértésünk teljesebb és valóságosabb feltárásában.

*

MILLEI EMMA (*1986) a nemzetközi kapcsolatok terén végezte eddig, s folytatja ősztől a Genfi Egyetemen tanulmányait. Dolgozatában arra a hatalmas feladatra vállalkozott, hogy az egyén és a közösség értékrendjéből kiindulva vizsgálja a társadalmi felelősség kérdését, különös tekintettel a közigazgatásban, a közszférában dolgozóakra. Eközben célja volt még, hogy reflektáljon azokra az esetekre, amelyekben az adott szolgálattevő morális dilemmával szembesül, döntési helyzetben van. Komoly kérdések merülnek itt fel: „Félre kell-e tennie a közalkalmazottnak egyéni értékeit, ha a közszolgálat úgy kívánja, illetve reális elvárás-e ez? Létezik-e morális tiltakozás, és ha igen, milyen jogi szabályozással lehetne a gyakorlatban lehetővé tenni? Mik a feltételei? Feladhatók-e bizonyos elveink, ha az érdek úgy kívánja?”

A kiindulópont, az egyén és a közösség értékrend-viszonyának a vizsgálata már rávilágít, mennyire rögzös a választott út: a legegyszerűbb és legáltalánosabban használt szavak, mint erkölcs, érték, közösség, társadalom, állam vagy éppen politika, rendkívül nehezen definiálhatók. Minden meghatározás-kísérlet felveti a kérdést: összhangban van-e a leírt, az elmondott a megélttel? A definíciók képesek-e lefedni az emberi tapasztalat teljességét, vagy mindenestül kultúrafüggők? A Szerző nagyon jól világít rá, hogy bár az értékek (s a többi hasonló fogalom) terén nehéz egyetemlegességet állítani, azt mégis kijelenthetjük: egyetemes az emberben az erkölcsiség igénye. Ez a kettősség adott esetben jól megvilágítható lenne az etikai

és a morális, a normatív és személyes, objektív és szubjektív dimenziók elkülönítésével. Másrészt azonban ez a kutatási irány előbb utóbb átvezetne az általános etika terére – ez nem tárgya a jelen írásnak. Ezen az alapozó-átfogó szinten a Szerző példákat hoz, de a már említett példák mutatják, mennyire érzékeny és a pluralitással komoly számvetésre kényszerítő tematikáról van szó. A „Ne ölj!”-parancs kapcsán eleve nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvi sokféleséget (az ölés eltérő módjait jelölő eltérő igéket), az ebben visszatükröződő társadalmi állásfoglalásokat, mígnem ráébredünk, hogy még ez a látszólag egyetemes parancs sem univerzális. Értelmezése erőteljesen kontextualizált: „Ne ölj jogtalanul!” „Ne ölj a saját közösségeden belül!” – vagy idevehetjük még a napjainkban is aktuális vitát a halálbüntetés kapcsán. Ugyanez igaz arra a részre is, ahol a Szerző arról ír, hogy a muszlim társadalmakban az állam és egyház szétválasztására nem került sor – ám nem egy európai prekoncepció fejeződik itt ki, miszerint a társadalmi fejlődés kategóriái, fázisai és szintjei mindenhol ugyanolyanok, vagyis a történelmek és átalakulások párhuzamosak, s ekként értelmezhetők? Mi igazolja ezt az előfeltevést? Nem kell-e sokkal inkább azt mondanunk, hogy az állam–egyház-kettősosztat értelmezhetetlen az Iszlám keretén belül, ergo eltérő megközelítést kell alkalmaznunk?

A dolgozat második fele kezd el foglalkozni azokkal a speciális kérdésekkel, amelyek Millei Emma tulajdonképpeni érdeklődésének a homlokterében állnak. Felvázolásra kerül a közszolgálat s az abban való munka mint hivatás eszménye, olykor talán túl idealizált módon. A filozófiai-etikai elemzés itt olyan területekre ér el, amelyek mindannyiunk hétköznapi „mikro-világának” a személyesen megélt eseményeivel érintkeznek. Hiszen mindannyian mondhatni első kézből értesülünk, legszemélyesebben szembesülünk a törvényalkotás körüli politikai visszasságokkal, az alaptörvény legitimitásának, vagy éppen legitimációhiányának a problémájával, a korrupcióval, a közszolgálat karaktervesztésével (Köz? Szolgálat?). Az egyes dilemmák feloldása nem történik, nem történhet meg megnyugtató módon egynémely általános elv segítségével. Ha a hivatali hazugság példáját vesszük, elég-e leszögezni, hogy ez akkor megengedett, ha kárt nem okoz, a biztonságot szolgálja, vagy valamiféle krízist előz meg? De van-e kárt nem okozó hazugság? Ha más nem, az egész közszolgálati rendszer alapját képező bizalom szenved kárt általa. Amikor pedig a biztonságról vagy a krízishelyzetről van szó: rá lehet-e bízni a hazudóra, hogy maga definiálja, mikor jött el a hazugság ideje? Ki és milyen objektív normák szerint azonosítja be a veszélyt? Ki hagyja jóvá vélekedését?

A Szerző helyesen látja, hogy a legnagyobb veszély a bizalomvesztésben, a közhatalom tétlenségének/tehetetlenségének kiábrándító tapasztalatában és az egyéni (vagy csoport-) érdekek közjő feletti eluralkodásában áll. Ám ahhoz, hogy ez az iszonyatosan súlyos és napjainkban rendkívüli időszzerű probléma kifejtést nyerjen, átfogó, interdiszciplináris és kellően differenciált (az etika mikro-, mezo- és makro-szintjei) megközelítésre van szükség. Végül pedig, és nem utolsósorban: az alapok beható vizsgálatára, legyen szó értékrendről, közjőről, az érdekek szükségszerű egymáshoz rendeléséről. Hiszen az ethosz feltételezi azt a közös (nem csak etikai) alapokon nyugvó poliszt, amelynek keretében működni képes.

*

SZABÓ FERENC (*1989) szintén a SZE BTK Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskolájának a hallgatója. Kutatási területe Henry David Thoreau, a XIX. századi amerikai filozófia kimagasló alakja. Célja, hogy Thoreau ismert kettősségét – a természetfilozófus (remete?) és a társadalomkritikus (olcsó pojáca?) arcéle – egyetlen organikus kritikai olvasatban vizsgálja, nem engedve a szakirodalomban is fel-felbukkanó, leegyszerűsítő és egyoldalú szemléleteknek. Szabó Ferenc szerint ez a kettő nem választható el, „állandó párbeszédben áll egymással”.

Hogy a problémakört jobban megvilágítsa, a Szerző Hannah Arendt Thoreau-olvasatát veszi górcső alá. Rámutat, hogy egy évszázaddal később a filozófusnő csupán egy művet – A polgári engedetlenség iránti kötelesség – vesz figyelembe, s az alapján rajzol fel egy féloldalas portrét. Ennek lényege abban áll, hogy kimutatja az egyéni lelkiismeretre s cselekvésre alapozó engedetlenség nem kielégítő voltát. Ez egyrészt erőtlen a rendszerekkel szemben, amelyeknek változniuk kellene, másrészt (épp a kizárólagos szubjektív elem okán) felveti adott esetben a kérdést, mi a különbség a polgári engedetlen és egy bűnöző között? Arendt emiatt inkább a csoportos fellépést, az engedetlenség kollektivistá megvalósítását tartja támogatandónak (ez tulajdonképpen a forradalom útja).

Szerzőnk ezzel szemben, organikus szemléletre törekedve, bevonja Thoreau egyéb írásait is e téma vizsgálatába, és rámutat, hogy a XIX. századi bölcselő nem csak az állam, de minden őt korlátozó intézmény, adott ellen tiltakozik. Álláspontjának a társadalmi-politikai vetülete pedig az évek előrehaladtával folyamatosan radikalizálódik, mígnem John Brown személyében megtalálja az elvből cselekvő tudatos alany példáját. Az új-angliai származású, elkötelezett abolicionista férfi – számos előzmény után – 1859. október 16-án egy kis csapat élén elfoglalta a Harpers Ferry-i fegyverraktárt, majd több fontos stratégiai pontot.

A cél az volt, hogy a fegyverek szétesztásával rabszolgaság-ellenes lázadást robbantsanak ki. A zendülést végül leverték, a vezetőt pedig december 2-án kivégezték. Thoreau számára ő volt az igazi ellenálló, aki adott pillanatban (szó szerint) az állam fegyvereivel harcolt az állam ellen.

Szabó Ferenc jól megvilágítja a források egybevetésével és a társadalmi összefüggések felmutatásával, hogy itt nem a remete „barlangelhagyásáról”, hanem egy organikus egészként értelmezhető filozófusi pályáról van szó. A kiindulópont, az első művekben fellelhető individualista megközelítés, az öntökéletesítés, az önfelülmúlás fogalmainak a jelentősége, a mindenfajta elnyomással, korlátozással szembeni ellenállás morális parancsa világosan kitapintható a Walden című regényben, de a polgári engedetlenségről írott műben is (melyek idején a Thoreau-i protestálás az adófizetés megtagadásában mutatkozott meg). Azután azonban „a Rabszolgaság Massachusetts-ben írója már egyoldalúan felbontja a szerződését a gyarló állammal. A John Brown-beszéd elmondója már fenyeget a mű végén, a felkeléssel, a löporos hordó felrobbanásával”.

A téma többszörösen is elgondolkodtató. Egyrészt egy olyan szellemtörténeti fejezetbe enged betekinteni, amely a magyar olvasóközönség előtt kevéssé ismert. Ezért hasznos, ha a megállapítások mellé odakapcsoljuk az Egyesült Államok XIX. századi történelmének a fejezeteit (a Mexikó elleni hódítóháborúkat, az államok közötti kötélműzést a rabszolgaság kapcsán, az új államok felvételének folyamán tapasztalható visszásságokat), hiszen Thoreau radikalizálódása tulajdonképpen bele van foglalva a társadalmi közeg radikalizálódásába. Nem feledhetjük, hogy nem sokkal a John Brown-beszéd után kitör a fegyveres, véres polgárháború! A Szerző jövőbeni kutatásai terén ebből kifolyólag bizonyosan hasznos lesz annak vizsgálata, kikkel és milyen viszonyban állt Thoreau. A Ralph Waldo Emersonhoz fűződő személyes ismeretsége mellett a levelei, a naplója bizonyosan szolgáltatnak még olyan adatokat, amelyek segítenek jobban nyomon követni ezt a radikalizálódó pályát. Másrészt pedig a vizsgált kérdéskör most is, minden időben aktuális. Hiszen ameddig nincs tökéletes állam, addig mindig lesz joga (s olykor kötelezettsége) az állampolgár ellenállásának.

*

Mindhárom előttünk álló tanulmány úton levésnek, bontakozó-fejlődő kutatásnak a lenyomata. Az irányok jók, az mi itt és most-unkhöz érdemben tudnak hozzáadni. Ugyanakkor az is magától értetődő, hogy épp a fentiek okán sok szál elvarratlan, sok téma-megközelítés vázaltszerű. Az írások alapján azonban joggal bízhatunk benne, hogy a Lykeion Kutatói Oklevél birtokosai sikerrel haladnak majd előre... ad astra!

© DKE 2016

<http://www.southeast-europe.org>
Email: [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org)

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org) címre. *A cikket a következőképpen idézze:*

Török Csaba: Racionalitás és társadalom. Előszó. *International Relations Quarterly*, Vol. 7. No.1. (2016 nyár) 4 p.
Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*